

ВАЊА СТАНИШИЋ
(Београд)

О НЕКИМ ПИТАЊИМА УНУТРАШЊЕ РЕКОНСТРУКЦИЈЕ ПРАСЛОВЕНСКОГ ГЛАСОВНОГ РАЗВОЈА

Тема овога рада јесу пре свега нека питања хронологије прасловенског језика покренута расправом о појединим отвореним питањима старословенских азбука.

Кључне речи: унутрашња реконструкција и хронологија прасловенског језика, словенске азбуке.

Као што је познато, релативна хронологија језичких појава као незаобилазни метод класичне компаративистике ослања се на два различита типа језичке реконструкције. Први модел, који је био карактеристичан за раније фазе развоја компаративистике, јесте спољашња или упоредна реконструкција. Она почива на генетским параметрима, на постулату језичког сродства и на моделу родословног стабла. У средишту пажње такве реконструкције јесу дивергентни процеси — „односи између прајезика и потоњих језика“, како је то својевремено дефинисао Антоан Меје (11). За разлику од ње, унутрашња реконструкција је млађи структурални приступ који је усмерен на разоткривање међусобних односа елемената одређеног језика. Хронолошка хијерархија језичких процеса гради се по принципу њихових међусобних веза, међусобне зависности и међусобне условљености. Насупрот сегменталном приступу спољашње реконструкције, која прати развој појединих језичких елемената у различитим језицима, оваква хронологизација разоткрива узрочно-последичне везе међу језичким појавама и процесима (Журавлев 1983: 121).

Ове опште напомене о питању хронологије биле су потребне зато што у досадашњој палеославистичкој литератури постоји парадоксални раскорак између спољашње и унутрашње реконструкције. Док се на основу очигледних паралела с некима од најстаријих индоевропских језика настанак прасловенског језика по неким мишљењима датира у II миленијум пре н.е., дотле резултати унутрашње реконструкције најважније прасловенске развојне процесе смештају у сре-

дину I миленијума н.е. (Журавлев 1983: 132). Добру илустрацију великог раскорака у тумачењу прасловенског развоја представљају различита датирања једног од несумњиво најстаријих прасловенских гласовних процеса — прве палатализације, која по једнима сеже у I миленијум пре н.е, а по другима у V или чак VI век н.е.¹ Овако апсурдно велике разлике показују да је за хронологизацију појединих промена време релативно и да се за дописмени период оне и не могу поуздано датирати. Зато као најсигурнији приступ преостаје удруживање оба метода: унутрашња реконструкција узрочно-последичних фаза преображаја система не губећи из вида ареални контекст — индоевропске оквире ових прасловенских промена.

1. Традиционалну упоредну реконструкцију прасловенског језичког развоја међу првима су уздрмали прашки структуралисти. У томе посебно место заузима унутрашња реконструкција старословенског фонолошког система и на њему заснованог одговарајућег графичког система Николаја Трубецкоја, која је покренула бурну расправу и довела до преиспитивања неких основних постулата у палеославистици (Trubetzkoy 1954).

Централно питање око којег је вођена расправа била је палаталност, која одражава два битно различита приступа реконструкцији прасловенског фонолошког система и на којој истовремено почива и крупна структурна разлика између два словенска писма. Најважније чињенице из те расправе² могу се резимирати на следећи начин: насупрот традиционалном тумачењу словенске азбуке, које је још увек заступљено у највећем броју описа старословенског језика, Трубецкој је пошао од претпоставке Фортунатова и Дурнова да једине две јотоване лигатуре које је ћирилица наследила из глагољице, ю, љ (ѣ, ѡ) нису првобитно означавале јотацију попут ћириличких вредности [ju, jɔ], већ да су то изворно били знаци за вокале помућене боје [ü, ö]. Из тога проистиче и кључни Трубецкојев закључак, који је узбуркао духове у палеославистици, да јота, која се и данас по традицији употребљава у транскрипцији старословенског језика, у глагољци није ничим обележавана зато што је уопште није ни било, већ је то био „само пратећи изговор вокала у одређеним положајима“.³

¹ Упор. покушај одређивања апсолутне хронологије прве палатализације код Бидвела (Bidwell 1961) и Лампрехта (Lamprecht 1978) — Журавлев 1983:132; Mihaljević: 150–151.

² О којој се детаљније говори у часопису *Српски језик*, 9/2004 (Станишић 2004₁: 384–388).

³ Trubetzkoy 1954: 61–62; Станишић 2004₁: 387.

Од тумачења спорног места јоте у старословенском не само да зависи разумевање најкрупнијих разлика између два словенска писма, већ то питање истовремено представља кључ за разумевање прасловенског фонолошког система. Аргументе за и против изнео је својевремено Митар Пешикан, који је 60-их година полемисао с овом Трубецкојевом идејом (1959–1960: 236): „Нема, дакле, места сумњи да обележавање етимолошког 'а и ѣ истим глагољским знаком (Ѣ) показује помућеност 'а; ово се углавном и не сматра спорним. А тешко је у овом погледу одвајати остале самогласнике задњег реда ('у, 'о) од 'а. Асимилације овакве врсте обично се не јављају изоловано <...> него захватају целе гласовне редове“. Па ипак, Пешикан је том приликом закључио како је „тешко сагласити се с реконструкцијом Трубецког, који пориче фонолошку вредност гласу ј“ и попут већине присталица традиционалне реконструкције,⁴ разлоге за одсуство одговарајуће графеме видео је у грчкој језичкој основи творца словенске азбуке и евентуалној несавршености глагољских графичких решења: „разуме се, овде је реч о стварној језичкој системи <...>, а не о словенској гласовној системи посматраној из грчке перспективе“ (246). Међутим, упркос своме супротном гледишту, Пешикан је и сам признао веома важну чињеницу да „само онај гласовни елеменат који ни у једној позицији нема диференцијалну вредност може измицати непосредном опажању, тј. не бити присутан у језичком осећању“ (237).

Трубецкојево тумачење старословенске азбуке и прасловенског фонолошког система подстакло је, међутим, развој новог структуралистичког приступа палеословенским језичким питањима, који је дошао до изражаја у другој половини XX века (Станишић 2004₁: 387). Идеја о дефонологизацији јоте, која је произвела фонологизацију читавог низа нових меких сугласника, прихваћена је и даље разрађивана у читавом низу дијахроних фонолошких студија почев од Људмиле Калнињ и Георгија Шевелова с почетка 60-их година до Јухани Нуорлуото и Александра Шенкера с почетка 90-их година, од којих је последњи закључио како нема оправданих разлога да се прасл. *ј сматра фонолошки независним од /i/, при чему се употреба знака [j] у реконструкцији позног прасловенског очувала само захваљујући традиционалној пракси.⁵

⁴ Hamm 1974: 97–98; Врана 1976: 152; Кузьменко 1985: 44–47; Дуриданов 1993: 88.

⁵ Калнынь 1961: 7; Shevelov 1964: 207; Nuorluoto 1994; Shenker 1993: 82.

Два основна прасловенска гласовна процеса, који се по традиционалном приступу историјске фонетике именују као унутарслоговна хармонија (палатализације и јотовање) и повишена звучност („закон отвореног слога“) објашњени су у оквиру структуралистичког приступа дијахроне фонологије као преношење фонолошких функција с фонема на слог, тј. као својеврсни „слоговни синхармонизам“. ⁶ Три најважније и међусобно повезане појаве у томе развоју, монофтонгизација дифтонга, префонологизација квантитета вокала и појава читавог низа меких сугласника, које су пресудно измениле прасловенски фонолошки систем (Ивић 1991: 8, 31), потврдиле су тезу о рушењу фонолошког статуса јоте, која својом природом повезује самогласнике и сугласнике и сведочи о међусобној заменивости фонолошких обележја између вокализма и консонантизма, чиме су у крајњој линији дале за право Трубецкојевој структуралистичкој реконструкцији прасловенског фонолошког система.

Међусобни однос самогласничког и сугласничког система, као и место и улога јоте у њему, могу се сагледати на примеру неких појава у развоју прасловенског фонолошког система, које су имале важну улогу у његовом издвајању из индоевропског прајезика и преображају до његове последње фазе која је забележена у старословенској азбуци. Прегледан опис прасловенског фонолошког развоја садржан је у неким новим радовима из те области, у првом реду у два скорашња рада настала у нашем окружењу, бугарске ауторке Лили Лашкове (2000) и загребачког палеослависте Милана Михаљевића (2002), с којима се може упоредити и периодизација фонолошког развоја прасловенског језика Фредерика Кортланда из 1989. године, која је управо заснована на реконструкцији међусобног односа ова два основна фонолошка подсистема.

Дијалекатски положај прасловенског језика међу индоевропским језицима у тесној је вези управо с овим фонолошким подсистемима. Најстарији период у развоју прасловенског језика, који се у зависности од тачке гледишта назива и *балтословенским* и *јрошословенским*, представља млађу позноиндоевропску фазу, тј. *дијалекатски индоверойски* по Кортландовој класификацији (Kortlandt 1989: 42). ⁷ У њој је још увек јединствени балтословенски ареално повезан с

⁶ Schenker 1993: 67; Журавлев 1963; 1986: 213.

⁷ Упркос својој хронолошкој детаљизацији, у којој издваја два балтословенска периода и чак шест прасловенских фаза, што је подударно инсистирању на апсолутној хронологији прасловенских промена од стране појединих аутора, Кортланд се у основи придржава традиционалне поделе на *балтословенски* и *јрасловенски*, устаљене у германској и словенској палеославистичкој литератури, којима у англо-францу-

једне стране — према консонантизму — с тзв. „сатемским“ језицима на истоку (у првом реду с иранским), а с друге стране — према вокализму — с још увек нерашчлањеним „староевропским“ језицима на западу (у првом реду с германским):

*p *b		*m/m̥	*i/i̯ *u/u̯
*t *d	*s	*n/n̥ *r/r̥ *l/l̥	*e *o
*k̂ *ĝ			(*a)
*k ^u *g ^u			
*k *g			

Чак и у овако упрошћеној дијалекатској фази види се да је општа одлика индоевропског фонолошког система била несразмеран однос између богатог сугласничког система и недовољно еманципованог вокализма. У ову фазу спада и заједничко упрошћавање сугласничког система, преношење фонолошког тежишта са задњонепчаних сугласника на предње непце познато као сатемизација, које је у литавском остало на предњем непцу а у словенском отишло даље ка зубима, као и преображај петовокалног система у четворовокални, који је по резултатима такође раздвојио балтски и словенски: насупрот литавским затвореним рефлексима дугих вокала *e — *ē > /e — è/ : *o — *ō > /a — o/, у словенском је било обрнуто: *e — *ē > /e — ä/ : *o — *ō > /o — a/ (Shevelov: 151), што је створило услове за даљи одвојен развој.

Дијахрони фонолошки приступ разоткрио је и чињеницу да и актуелна подела фонолошких система у словенским језицима у основи почива на опозицији и прожимању ова два основна фонолошка подсистема. Као што је познато, у словенским језицима постоје два типа фонолошких система с различитим распоредом двеју основних прозодијских одлика — квантитетом и акценатом. На истоку словенске територије пресудан утицај на самогласнике имају акценат и сугласничка мекоћа, а на западу квантитет и мекоћа. Ова два обележја деле словенску територију на средњоевропски део с фонолошким системом вокалског типа и на источноевропски део с фонолошким системом консонантског типа.⁸

ској славистици углавном одговара Мејеова подела на *йротословенски* и *ойшћесловенски*, (упор. истоимени рад Хенинг Андерсен [Andersen 1986]).

⁸ Исаченко 1963; Леков: 53; Ивић 1991: 20–32; Станишић 2005.

2. Питање порекла и хронологије ова два типа фонолошких система у словенским језицима може да буде илустровано и различитим тумачењем статуса полугласника у старословенској писмености, које је у тесној вези с палаталном проблематиком. Упркос постојању два полугласника и њиховим одговарајућим рефлексима у појединим словенским језицима, у палеославистици је доста рано изнесено гледиште по којем је објективно постојао само један полугласник, док су два знака за полугласник предњег и задњег реда била само графички израз палаталне опозиције међу сугласницима „која је давала илузију о два полугласника“.⁹ Насупрот томе, према стању у најрепрезентативнијим старословенским споменицима, као и владајућем тумачењу познопрасловенског фонолошког развоја које на томе почива, чување првобитне опозиције по антериорности између оба „јера“ у одговарајућим рефлексима полугласника у једној групи словенских језика представља „продужење старог, прасловенског стања“, док је губљење њихове првобитне разлике, међусобно мешање и свођење на један рефлекс резултат особеног развоја у другој групи словенских језика.¹⁰ При том су ове две групе словенских језика обично схватане као иновативна западна и архаична источна,¹¹ али је стварно стање ипак другачије. Међу језицима с различитим рефлексима на истоку се налазе само источнословенски, којима се придружују источнословачки дијалекти и лужичкосрпски на западу, док на југу ту спада само македонски. Што се тиче бугарског језика, који је такође сврстан у ову групу, превиђана је чињеница, на коју је скренуо пажњу Стојко Стојков, да „нема ни једног бугарског дијалекта у којем би се уместо **ѝ** у свим случајевима налазио само вокал /o/, као што је то у македонским говорима“, што значи да све бугарске дијалекте, изван македонске зоне, одликује сливање јерова у један полугласник [Стојков: 89]. На исти начин је у ову групу обично сврстан и старословенски, али су и ту прилике знатно сложеније. Најстарије датирани старословенски споменик, Добруцански натпис из 943. има само један јер. Исти је случај и с Париским азбукваром, који се по својим дијалекатским одликама с правом зове и *Abecedarium bulgaricum*, чији полугласник по своме начрту може да буде и предњег и задњег реда (упор. Марешову напоме-

⁹ А. А. Потебня, *К исто́рии звуков русского языка*, Москва 1876, 32; Б. Цонев, *Добрейшово евангелие. Среднобългарски паметникъ оѣ XIII векъ*, София 1906; J. Rozwadowski, „Historyczna fonetyka czyli glosownia“, *Gramatyka języka polskiego*, Kraków 1923, 107–114 (Тот: 136; Бошковић: 47–48; Nuorluoto: 40).

¹⁰ Бошковић: 49; такође Лашкова: 148.

¹¹ Mihaljević: 199.

ну: „není zcela zřetelné, zda jde o **Ѣ** nebo **Ѥ**; není to pravděpodobně jasné ani v originále“).¹² Када се томе дода и чињеница да је у појединим старословенским рукописним споменицима делимично или у целини примењен једнојеров правопис (само **Ѣ/Ѥ** на првој страници Кијевског мисала, у Енинском апостоу, листићима Ундољског и Охридском апостоу; само **Ѥ** у Македонском ћирилском листу и Добромировом јеванђељу) стиче се утисак како би се овде могло говорити о постојању одређених правописних школа, заснованих на различитим дијалекатским основама.

Двојеров правопис у руској палеографији дуго је служио као доказ веће старине оваквог правописа уопште, зато што се он налази у четворојусовим споменицима какво је Остромирово јеванђеље — први велики поуздано датирани споменик словенске писмености из 1056–1057. године, чији се четворојусов правопис (**ѡ, Ѣ, ѣ, Ѥ**) давно наметнуо као основа нормализоване старословенске ортографије. Касније су, међутим, изнете претпоставке да би тројусов Путјатин минеј као и двојусово и једнојерово Реимско јеванђеље могли да буду још старији.¹³ У сваком случају, постоји очигледна веза између употребе јусова и јерова. Суштину те везе, по речима Имре Тот (1985: 128), представља уска повезаност четворојусових споменика с употребом оба јера. Другим речима, ни један од досад познатих староруских једнојерових рукописа нема сва четири јуса. Исто важи и за проблем јотације јер је нарушени број јусова условљен одсуством потпуног система јотованих лигатура код орала, а само у таквом систему одсуствују и оба јера. Отворено је, међутим, питање аутохтоности таквог система на руском тлу, пошто је општа одлика једнојерових споменика то што у њима има мало русизама (Тот: 141).

Српска и хрватска једнојерова редакција старословенског језика дуго је била најпознатији пример локалног дијалекатског развоја с којим су довођени у везу и поједини једнојерови споменици у другим редакцијама старословенског језика. Тако је искључиву употребу само **Ѥ** у староруском Житију Кондратовом Ватрослав Јагић објашњавао утицајем глагољског протографа, док су Николај Дурново и за њим Хорас Лант и Георгиј Шевелов искључиву употребу **Ѥ** у ћирилском делу Реимског јеванђеља сматрали утицајем српског протографа.¹⁴ Иако је по-

¹² Mareš 1971: 155; Nuorluoto: 32–33.

¹³ Марков: 551; Жуковская: 17 (Тот: 125–126).

¹⁴ V. Jagić, „Zur Berichtigung der altrussischen Texte“, *Archiv für slavische Philologie* IV, Berlin 1882, 228; Дурново 1927:565–571; Lunt 1950/1980: 153; Shevelov 1975: 188–189 (Тот: 131–135).

знато да свођење прасл. *[ь, њ] > /ə/ представља једну од важнијих заједничких дијалекатских одлика српске и хрватске редакције старословенског језика, у овом погледу међу њима постоји једна крупна разлика. Док је хрватску, претежно глагољску писменост, вековима одликовало архаично чување, у додуше помешаној употреби, знакова за оба јера, дотле препознатљиву одлику српске редакције представљају само ћирилско писмо и употреба само танког јера, која је убедљиво протумачена као ширење византијске државне идеје у преславском руху — као спољашњег обележја словенске државности по моделу једнојеровог правописа Симеонове Округле цркве у Преславу.¹⁵

Велики догађај у палеославистици, чији значај за реконструкцију познопрасловенског фонолошког развоја још увек није сагледан у пуној мери, јесте управо откриће преславског порекла једнојеровог и тројусовог правописа с танким јером њ и назалима ж, љ, Ѣ, дакле, као у Мирослављевом јеванђељу. Још 1967. Иван Гљљбов је у посебној студији показао настанак овог типа правописа у преводилачком кругу везаном за преславски двор,¹⁶ разоткривши тако источни карактер и равноправно дубоку старину једнојеровог правописа у старословенској писмености.

Подаци самих словенских језика, као и појединих старословенских редакција, потврђују како је руско-македонски, или «глагољски старословенски» тип вокализације [ь-ъ > е-о] уистину најранији. Таква је вокализација у јаком положају неоспорно потврђена већ у XI в., као што показују облици *мечи*, *ислехъ*, *смоковъница* у Остромировом јеванђељу,¹⁷ или пак *день*, *тогда*, *начѣтокъ*, *во нь* у Маријинском јеванђељу (Јован II, 1–11), насупрот облицима *начетъкъ*, *въ нь* у истом одломку „Свадбе у Кани“ из Вуканова јеванђеља. Дуже чување полугласника на штокавском терену, а такође и у источној Бугарској (упор. доследно чување у облицима *дънь* *тъгда*, *коњць* у Савиној књизи¹⁸) релативизује питање архаичности у рефлексима полугласника. Очигледно, реч је о различитом фонолошком статусу полугласника у датим фонолошким системима. У зависности од тачке гледишта ареал с раном вокализацијом [ь-ъ > е-о] може се третирати и као иновативан како у хронолошком тако и географском погледу,¹⁹ док сво-

¹⁵ Младеновић 1995; Младеновић 1997; Тот: 134–135; Станишић 2004₁: 392.

¹⁶ Iv. Gălăbov, „La rotonde de Syméon dans l’histoire du vieux-bulgare littéraire“, *Byzantinoslavica* 18/1967, 89–117.

¹⁷ Остромирово евангелие (1995: 884).

¹⁸ Стойков: 78; Мирчев: 126–127.

¹⁹ Nuorluoto: 45–46.

ђење високих вокала на један полугласник у осталим словенским крајевима има типолошке паралеле у другим ие. језицима. Једна од најранијих последица појаве отворених слогова у новоиндоаријским језицима била је управо прелаз кратких [i, u] > /a/, које се даље редукује на вредност полугласника /ə/. У тохарском су стари кратки *i̯, *u̯ такође изгубили вокалну природу и прешли у полугласник, пратох. *ə: упор. тох. Б *lyam*, тох. А *lyäm* „језеро“ < *leim- || *lim-; тох. Б *tkācer*, тох. А *skācar* “кћи” < *dʰugəter-.²⁰ Отварање изговора кратких [i, u] среће се такође у северноалбанском гегијском дијалекту (*mik* „пријатељ“, *gusht* „август“ > [mɪk, gʊsht]), а у јужногегијској зони између Мата и Шкумбина оно је доведено до краја њиховом редукцијом у ненаглашеном положају (пре свега /u/ > [ë] /ə/): *akëll* „лед“ (akull), *flutër* „лептир“ (flutur), заједно с позиционим губљењем попут правог полугласника: *hekri* „гвожђе“ (hekuri), *sqetlla* „пазухо“ (sqetulla).²¹ Последњи пример може се проширити проблематиком географског реда и статуса полугласника у балканским језицима, која може да помогне у расветљавању места и улоге полугласника у словенским језицима. Као што је већ било показано, у балканским језицима постоје три вокалска троугла: средишњи петовокални (српско-хрватски, македонски, новогрчки) и два периферијска у осталим балканским језицима, који чувају полугласник. Разлоге за његово ишчезавање (уклањање полугласника из фонолошког система) објашњава управо веза полугласника и палатализујућих тенденција, које бивају све израженије по мери удаљавања од овог средишњег вокалског система.²²

У закључку овог питања могло би се рећи да различита судбина полугласника у словенским језицима одражава различите процесе растеређивања преоптерећеног вокализма у позном прасловенском. При томе се поменута рана вокализација, тј. корелативна повезаност кратких *[i̯-ū] и *[e-o] налази у систему чије је фонолошко тежиште, како изгледа, било још увек на вокализму, док би дуже чување полугласника одликовало систем чије је фонолошко тежиште већ пренесено на консонантизам и у којем је вокалска опозиција по антериорности префонологизована у сугласничку по палаталности.

3. Период особених словенских иновација, који се у словенским срединама традиционално назива *йрасловенским*, у западноевропској литератури се обично зове *ойшијесловенским* — називом који је у на-

²⁰ Чекман: 36; Ringe: 125–126.

²¹ Dodi 1980; Gjinari: 84–85.

²² Станишић 2004₂:109.

учну употребу увео Антоан Меје у истоименој студији *Le slave commun* (Paris 1924) с нагласком на социјалној конотацији, на општесловенској свести о заједничкој етнојезичкој припадности (Andersen 1986: 76). У словенским срединама овај други назив се употребљава у другачијем значењу. Михаљевић га је увео у своју хронологизацију у поглављу под називом „Опћесловенске промјене“, које се односи на ексклузивне прасловенске иновације које су по својим резултатима углавном дијалекатски различите (нпр. друга и трећа палатализација, јотовање, постанак носних самогласника), за разлику од претходног поглавља названог „Класични праславенски“, у којем су описане старије и по резултатима у суштини општесловенске прасловенске промене. По тој класификацији прва палатализација је раздвојена од осталих палаталних процеса зато што њени корени сежу у индоевропско доба и зато што су јој резултати општесловенски.

Иако се прва палатализација и јотовање по традицији класификују и описују раздвојено, њихова је повезаност несумњива, тако да се у зависности од тачке гледишта могу сагледавати и као јединствен палатални процес. При томе се јотовање обично третира као „варијанта прве палатализације“, тј. као „палатализација невеларних сугласника“ (Лашкова: 96; Cantarini: 52), која је наставила да делује и пошто је процес прве палатализације велара био давно окончан. Упркос несумњивом првенству прве палатализације, заснованом на чињеници да она представља древну индоевропску дијалекатску тенденцију, хронологија ових процеса говори такође у прилог њихове уже временске повезаности, јер прва палатализација раздваја балтске и словенске језике (тачније не постоји у балтском: лит. *gyvas* „жив“, стсл. **живъ**, стинд. *jīvaḥ* < *g^hīuos). Насупрот томе, јотовање дентала *tj, *dj, иако најмлађи прасловенски палатални процес, обједињује ове две језичке породице (стинд. *mādhyah* „средњи“, лит. *mėdžias* „шума“, стсл. **межда** < *med^hi-os/-ā). То само потврђује закључак Хенинг Андерсен како у суштини и нема јасне границе између појединих фаза општесловенског периода (Andersen 1998: 421).

Главну пак разлику између јотовања и прве палатализације, која оправдава њихово раздвојено сагледавање, представља њихова различита функција, на којој инсистира дијахрони фонолошки приступ. Упркос истоветним резултатима у вези са задњонепченим сугласницима, јотовање је увек морфонолошке природе, доприноси морфологизацији резултата прве палатализације, тј. ослобађа њене рефлексе који од позиционих варијанти постају слободне фонеме способне да врше одговарајућу граматичку улогу (Журавлев 1983: 125). У том смислу однос између јотовања и прве палатализације типолошки од-

говара односу између друге и треће палатализације, који је иначе био предмет дуготрајних спорова. Док њихова традиционална хронологијација налази подршку у превасходно морфонолошком карактеру треће палатализације, која је, попут јотовања у претходном случају, пренела резултате друге палатализације с фонолошког на морфолошки ниво (Журавлев 1983: 129), дотле је према алтернативном гледишту, на којем је у другој половини XX в. инсистирао низ слависта структуралистичке оријентације, трећа прогресивна палатализација могла да буде старија и од друге и од прве.²³ Један од главних аргумената у прилог раном датирању треће палатализације, по тврђењу Хораса Ланта,²⁴ јесте чињеница да су прогресивног карактера биле управо најстарије прасловенске промене, које су деловале преко границе слога (као што је нпр. позициони прелаз *s > /x/ познат као „ruki-правило“), док су све касније прасловенске промене регресивне и делују унутар слога. Не улазећи у добро познату аргументацију у прилог традиционалне хронологијације трију палатализација, за коју се опредељује и Лашкова (101), овде ћемо се осврнути само на поменути паралелизам између „ruki-правила“ и треће палатализације. Од структуралистичког приступа очекивало би се да понуди објашњење, мотивацију за њихов заједнички смер. А она је и у овом случају функционалне природе, јер је смисао прелаза *s > /x/ било учвршћење нестабилног индоевропског спирантског реда. У сатемским језицима томе су служили и спирантски рефлeksi индоевропских палатовелара *k̥, *ġ̥ (прасл. /s — z/), као и палатализација лабиовелара *k^u, *g^u (прасл. /č, ž/) захваљујући чему је прелазом *s > /x/, тј. учвршћењем везе између дентала и велара обратним кретањем уназад ка веларима, спирантски ред постао најбогатији међу сугласницима и, самим тим, ослонац и веза читавог система.

Као што је познато, даље богаћење спирантског реда омогућили су млађи палатални процеси, у првом реду јотовање. Сви су ови процеси били у функцији преноса фонолошког тежишта, које је услед упрошћавања сугласничког система у раном прасловенском било пренето са сугласника на самогласнике, а потом, услед упрошћавања преоптерећеног вокализма, у позном прасловенском опет враћено на сугласнике. Смисао тога преображаја објашњава структуралистичко тумачење јотованих сугласника, чији су аутори Потербња и Трубецкој, о томе да су ови сугласници били у суштини удвојени, тј. дуги (*k^{uo}i-tiā, *nok^utis > *svēt't'a, *not't'ī / *svěčča, *noččī > стсл. *[svěšča,

²³ Mihaljević: 164; Лашкова: 93–94.

²⁴ Чему је доста простора посвећено код Михаљевића (165).

пошсь], свѣшта, ноштѣ).²⁵ У том смислу, поменути прасловенски фонолошки процеси могу се разумети као преношење фонолошког тежишта с преоптерећеног вокализма на консонантизам, при којем је јота одиграла одлучујућу улогу, тј. као префонологизација квантитета, који се код сугласника испољио као мекоћа.²⁶

Упркос различитој судбини појединих Трубецкојевих идеја, од којих су неке остале спорне, Трубецкојев структуралистички приступ особеним графичким решењима у глагољници био је, у целини гледано, веома подстицајан за боље разумевање познопрасловенских фонолошких процеса. Крупне структурне разлике између два словенска писма, а пре свега поменуте особене одлике глагољске азбуке, којима је последњих деценија био посвећен знатан број научних расправа и зборника радова,²⁷ наводе на закључак да се старословенистика налази на прагу дефинисања два хронолошки различита старословенска периода, који типолошки одговарају хронолошкој подели каква нпр. постоји у периодизацији латинског језика, у којој се разликују млађи — средњовековни или школски латински, и старији — класични латински, у којем су *centum*, *Caesar* [центум, Цезар] гласили [kentum, kaisar].

БИБЛИОГРАФИЈА

Andersen H. 1986	„Protoslavlic and Common Slavic — questions of periodization and terminology“, IJSLP 31/32, <i>Slavica Columbus</i> , Ohio, 67–82.
Bidwell C. 1961	“The chronology of certain sound changes in Common Slavic as evidenced by loans from Vulgar Latin“, <i>Word</i> 2/1961.
Cantarini A. 1979	Lineamenti di fonologia slava, Brescia 1979.
Dodi A. 1980	Fonetika e gjuhës së sotme shqipe, Prishtinë.
Gjinari J. 1966	Dialektologjia shqiptare, Universiteti i Prishtinës [Tiranë 1963].
GLAGOLITICA 2000	<i>Glagolitica</i> . Zum Ursprung der slavischen Schriftkultur (hrsg. von H. Miklas), Verlag der Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien.

²⁵ Shevelov: 214–215; Иванчев: 48; Велчева 1988.

²⁶ Станишић 2005: 253.

²⁷ Велчева 1980, 1999; 2001; Lunt 2000; GLAGOLITICA 2000; GLAGOLJICA 2004.

- GLAGOLJICA
2004 *Glagoljica i hrvatski glagolizam. Zbornik radova* (uredili M-A. Dürriegl, M. Mihaljević, F. Velčić), Staroslavenski institut — Krčka biskupija, Zagreb — Krk 2004.
- Hamm J.
1974 *Staroslavenska gramatika* (Zagreb [1958]).
- Kortlandt F.
1989 „Од праиндоевропског језика до словенског (фонолошки развој)“, *ЗФЛ* 32/2, 41–58.
- Koschmider E.
1959 „Die Palatalitätskorrelation in Slavischen“, *ZfSPh* 27/2, 247–255.
- Lamprecht A.
1978 „Praslovanština a její chronologické členení“, *Československé přednášky pro VIII Mezinárodní sjezd slavistů*, Praha 1978.
- Lunt H.
1950/1980
2000 *The Orthography of Eleventh Century Russian Manuscripts*, Columbia University.
“Thoughts, Suggestions, and Questions about the Earliest Slavic Writing Systems”, *Wiener slavistisches Jahrbuch*, 46/2000, 271–286.
- Nuorluoto J.
1994 *Die Bezeichnung der Konsonantischen Palatalität im Altkirchenslavischen. Eine graphematisch-phonetische Untersuchung zur Rekonstruktion und handschriftlichen Überlieferung*. Verlag Otto Sagner, München 1994.
- Mareš F. V.
1971 „Hlaholice na Moravě a v Čechách“, *Slovo* 21, 133–200.
- Mihaljević M.
2002 *Slavenska poredbena gramatika, 1. dio, Uvod i fonologija, „Školska knjiga“*, Zagreb.
- Ringe D.
1996 *On the Chronology of Sound Changes in Tocharian. 1: From Proto-Indo-European to Proto-Tocharian*. American Oriental Series, vol. 80, New Haven.
- Schenker A. M.
1993 “Proto-Slavonic”, *The slavonic languages* /Ed. by B. Comrie and G. G. Gorbett/, London — New York, 60–121.
- Shevelov G. Y.
1964 [1965]
1975 *A Prehistory of Slavic. The Historical Phonology of Common Slavic*, Heidelberg [Columbia UP, New York 1965].
“The Gospel of Reims and the History of the Serbo-Croatian Language”, *Xenia Slavica*. Papers presented to Gojko Ružičić on occasion of his 75-Birthday, Mouton the Hague-Paris.
- Trubetzkoy N. S.
1968 *Altkirchenslavische Grammatik. Schrift-, Laut- und Formensystem*, Wien, Köln [1954].

*

- Велчева Б.
1980 *Праславянски и старобългарски фонологически изменения*, Софија.

- 1988 «Старобългарски *ит*, *жд* и буквата *ѡ* в глаголицата», Старобългаристика 1/1988, 29–37.
- 1999 «Късната българска глаголица», *Кирило-Методиевски студии* 12/1999.
- 2001 «Отново за глаголицата», *Paleobulgarica* 25/2, 2001.
- Врана Ј.
1976 «Неколико критичких напомена о новијим проучавањима старославенске азбуке», ЈФ XXXII, 149–164.
- Дуриданов И.
1993 «Произход на старобългарските гласни фонеме», *Грамматика на старобългарския език*, София 1993, 87–97.
- Дурново Н. И.
1924 «К истории звуков русского языка. II. Старославянские смягченные согласные в Архангельском евангелии», *Slavia* II/4, 599–612.
- 1927 „Рецензия на книгу Ст. М. Кульбакина, *Палеографска и језичка истраживања о Мирославъевом јеванђељу*“, *Slavia* 5, Praha.
- Жуковская Л. П.
1978 *Реймское евангелие*. История его изучения и текст, Москва.
- Журавлев В. К.
1963 Развитие группового сингармонизма в праславянском языке. Опыт диахронической фонологии, Минск.
- 1983 «Относительная хронология праславянских процессов по данным внешней и внутренней реконструкции», *Славянское языкознание*. IX международный съезд славистов. Киев, сентябрь 1983. «Наука», Москва 1983, 120–134.
- 1986 Диахроническая фонология, «Наука» Москва.
- Иванчев С.
1988 Българският език — класически и екзотичен, «Народна просвета», София.
- Ивић П.
1990 „Периоди у историји структуре српскохрватског језика“ (61–74), П. Ивић, О језику некадашњем и садашњем, Приштина–Београд.
- 1991 — Изабрани огледи I. О словенским језицима и дијалектима, „Просвета“, Ниш.
- Исаченко А. В.
1963 «Опыт типологического анализа славянских языков», *Новое в лингвистике* III, Москва 1963.
- Калнынъ Л.
1961 Развитие корреляции твердых и мягких согласных фонем в славянских языках, АН СССР, Москва.
- Кузьменко Ю. К.
1985 «Появление письменности в средневековой Европе», *История лингвистических учений*. Средневековая Европа, (отв. ред. А. В. Десницкая, С. Д. Кацнельсон), «Наука» Ленинград, 12–55.
- Лашкова Л.
2000 Увод в сравнителната граматика на славянските езици, «Емас», София.

- Леков И.
1974 «Към двояката — фонетична и фонологична — съпоставка на вокализма и консонантизма на славянските езици», В памет на професор Стойко Стойков. Езиковедски изследвания, БАН София, 51–57.
- Марков В. М.
1968 „Путятина Миня как древнейший памятник русского языка“, *Slavia* XXVII, Praha 1968.
- Меје А.
1965 Увод у упоредно проучавање индоевропских језика, „Научна књига“, Београд.
- Мирчев К.
1978 Историческа граматика на българския език, София.
- Младеновић А.
1995 „О неким питањима стварања српске редакције старословенског језика“, ЗФЛ XXXVIII/1, 21–25.
- 1997 „Српска редакција старословенског језика и употреба само танкога јера у писању“, ЗФЛ XL/1, 97–103.
- Остромирово евангелие
1995 «Остромирово евангелие» (М. Деянова), *Кирило-Методијевска енциклопедия II* (И–О), София 1995.
- Пешикан М.
1960 „О означавању /j/ у првобитној словенској азбуци“, ЈФ XXIV/1959–1960, 231–246.
- Станишић В.
2004₁ „Старословенска двоазбучност и српска и хрватска редакција старословенског језика“, *Српски језик IX*, 1–2, Београд 2004, 383–396.
- 2004₂ „Српско-албански језички додири и два типа фонолошких система у балканским језицима“, *Balkanica* XXXIV/2003, Belgrade 2004, 105–117.
- 2005 „О старини два типа фонолошких система у словенским језицима“, *Србистички њрилози*. Зборник у част професора Славка Вукомановића, Филолошки факултет, Београд 2005, 249–256.
- Стойков С.
1993 Българска диалектология. Трето издание (под редакција на М. Сл. Младенов), София.
- Тот И.
1985 *Русская редакция древнеболгарского языка в конце XI начала XII вв.*, София.
- Чекман В. Н.
1978 Типологические аспекты фонетических изменений в праславянском, VIII Международный съезд славистов. Доклады. Минск, «Наука и техника».

Резюме

Ваня Станишич

**О НЕКОТОРЫХ ВОПРОСАХ ВНУТРЕННЕЙ РЕКОНСТРУКЦИИ
ФОНОЛОГИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ПРАСЛАВЯНСКОГО ЯЗЫКА**

Как известно, в славянских языках существуют два типа фонологических систем с различным распределением двух основных просодических особенностей — количественностью и ударением. На востоке славянской территории существенное влияние на гласные оказывают ударение и мягкость согласных, а на западе — количественность и мягкость. Фонологические различия между этими двумя группами славянских языков совпадают с различиями между средневропейской фонологической системой вокалического типа и фонологической системой консонантного типа, разделяющих славянскую территорию на средневропейскую и восточноевропейскую части.

Вопрос происхождения и хронологии этих двух фонологических систем в славянских языках иллюстрирует палатальная проблема в старославянской письменности. Одним из самых спорных вопросов было место и роль йота в праславянском. Данный вопрос отражает два существенно различных подхода к реконструкции праславянской фонологической системы и на нем одновременно покоится и крупное структурное различие между двумя славянскими азбуками. Вопрос о статусе йота первым поставил Н. С. Трубецкой. Его оригинальное объяснение позднепраславянской фонологической системы сыграло ведущую роль в появлении нового структурального подхода к старославянским вопросам и внесло большой вклад в понимание развития фонологической системы праславянского языка. Взаимное отношение консонантной и вокалической подсистем в этой работе рассмотрены на примере некоторых явлений в развитии праславянской фонологической системы, которые сыграли выдающую роль в его вычлениении из индоевропейского праязыка и дальнейшего преобразования до его последней фазы которая отражена в старославянской азбуке.